

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 17 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2017

ARAŐTIRMA

Abdullah B. Mesud'un "Unuttuğu" İddia Edilen Meselelerin Tahlili

Taha Çelik

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Hadis Ana bilim dalı Araştırma Görevlisi
celik.taha@hotmail.com

Geliř Tarihi: 02.05.2017 • Yayına Kabul Tarihi: 08.06.2017

Öz

Bu makalede, Hanefi mezhebinin teşekkülünde önemli bir yeri olan Abdullah b. Mesud (ö. 32/652) hakkında ileri sürülen bir iddia konu edilmektedir. Abdullah b. Mesud, Hz. Peygamber'le (s.a) çokça vakit geçiren bir sahabidir. O'nun vefatında sonra Hz. Ömer döneminde Kûfe'ye görevlendirilmiş burada çeşitli ilim dallarının doğuşunda önemli rol oynamıştır. Hanefi mezhebi bu şehirde ortaya çıktığı için İbn Mesud'un aktardığı Kur'an ve Sünnet anlayışı Hanefi fıkıh ve sünnet anlayışının şekillenmesinde etkili olmuştur. Hanefilerin fikhî görüşlerinde ona sıklıkla atıfta bulunmaları muhaliflerini buna karşı bir savunma geliştirmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda ortaya atılan iddialardan birisi Abdullah b. Mesud'un, Rasulullah'ın (s.a) bazı sünnetlerini unuttuğu ve bu sebeple ondan muhalif görüşler nakledildiği ithamıdır. Bu çalışmada, İbn Mesud'un unuttuğu söylenen meseleler üzerinden sözü edilen iddia tahkik ve tahlil edilmeye çalışılacaktır. Anahtar kelimeler: Abdullah b. Mesud, Sünnet, Hanefi Mezhebi, İhtilaf, Fıkıh.

An Analysis of the Issues That 'Abdallah ibn Mas'ud is Claimed to Have Forgotten

In our paper, we will examine a contested allegation against 'Abdallah ibn Mas'ud (32/652) who has been crucial in the formation of Hanafi School. 'Abdallah ibn Mas'ud is one of the companions who spent extensive time with Prophet Muhammed (pbuh). After the death of the Prophet (pbuh), he was assigned to Kufa by Caliph Omar and played a significant role in the birth of Islamic sciences. As the Hanafi School emerged in this geography, Qur'an and Sunnah understanding transmitted by ibn Mas'ud has been influential in shaping the perception of Hanafi fiqh and sunnah. The fact that scholars of Hanafi School have often referred to ibn Mas'ud in fiqh has led his opponents to develop a defense against it. In this context, one of the claims made is that Abdullah b. Mas'ud has forgotten some of the Prophet's (pbuh) hadiths and thus he is accused of transmitting dissenting narrations. In this article, authenticity of this allegation will be examined and analyzed on the basis of issues in which ibn Mas'ud is claimed to have forgotten.

Keywords: 'Abdallah ibn Mas'ud, Sunnah, Hanafi School of Law, Controversy, Fiqh.

Atıf

Çelik, Taha, "Abdullah b. Mesud'un "Unuttuğu" İddia Edilen Meselelerin Tahlili", Marife, 17/1 (2017): 103-120.

Giriş

Ehl-i hadis ve ehl-i rey arasındaki ihtilaflar, ilk dönemlerde re'yi sıklıkla kullanan yahut hadisi ön planda tutan grupların birbirine muhalefeti gibi algılanırken zamanla Hanefiler ehl-i reyin temsilcileri gibi görülmeye başlamış, bu tabir onların hüküm istinbatında sünnetten yeterince istifade etmediklerini ifade etmek için ısrarla vurgulanan bir yakıştırma halini almıştır. Hanefilerin benimsemiş oldukları Sünnet metodolojisine birçok alim tarafından tenkit getirilmiş olmakla birlikte özellikle İmam Şafî bu konuda öne çıkmış, Şafî mezhebi ehl-i hadisi temsil gücü yüksek bir grup olarak Hanefilerin karşısında yerini almıştır. Taraflar ihtilaf edilen meselelerde kendi usullerinin istikametini isbat sadedinde eserler telif etmişler, muhalif kanaate reddiyeler kaleme almışlardır. Bu ihtilaflar esnasında alimlerin kullandıkları bazı argümanların zamanla sloganlaşabildiği görülmüştür. Ehl-i hadis ve ehl-i rey'in ihtilaf ettiği meselelerin bazılarında dile getirilen argümanlardan birisi de "Abdullah b. Mesud'un unuttukları" meselesidir. Abdullah b. Mesud'un ehl-i hadis ve ehl-i rey ihtilafında önem taşımasının mühim sebeplerinden biri onun, Hanefiliğin neş'et ettiği şehir olan Kûfe ilim tarihinde önemli bir yere sahip olmasıdır.

Abdullah b. Mesud bizzat kendisinden nakledilen bir rivayete göre İslam'a ilk girenlerden altıncı kişidir.¹ Rasulullah (s.a) ile birlikte bütün gazvelere katılmıştır. Rasulullah'ın (s.a) yanından hiç ayrılmadığı, O'nun sırdaşı olduğu, yatacağı yeri hazırladığı, misvakını, ayakkabısını ve temizliği için suyunu taşıdığı söylenmiştir.² Siret olarak Rasulullah'a (s.a) en çok benzeyen kişinin Abdullah b. Mesud olduğu rivayet edilmiştir.³ Hz. Peygamber'in (s.a) yanından ayrılmadığını ifade sadedinde, onun neredeyse Ehl-i beyt'ten sanıldığı zikredilmiştir.⁴ Rasulullah (s.a) ona çok değer vermiş "*Birini istişaresiz emir tayin etmek isteseydim onlara İbn Ümmi Abd (Abdullah b. Mesud)'ı emir tayin ederdim.*" buyurmuştur.⁵ İbn Mesud, Rasulullah'tan (s.a) çok sayıda hadis nakletmiştir. Hz. Ömer ve Sa'd b. Muaz'dan da naklettiği birçok rivayet vardır. Sahabe ve tâbiünden çok sayıda alim de kendisinden hadis almışlardır.⁶ Rasulullah'tan (s.a) sonra Şam fethine katılmış, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Kufe'ye kadı ve muallim olarak görevlendirilmiştir.⁷ Kûfe'ye tayininden sonra uzun yıllar burada kalan ve Kûfe'de ilmî geleneğin

¹ Kasım b. Abdirrahman'ın babasından naklettiğine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: "Ben İslam'a ilk girenlerin altıncıyım. Bizden başka yeryüzünde Müslüman yoktu." Bk. Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî, el-Mu'cemu'l-Kebir, I-XXV, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty, IX, 65. رَأَيْتُنِي سَادِسَ سِنَّةٍ مَا عَلَ ظَهْرِ الْأَرْضِ مُسْلِمًا غَيْرَنَا

² İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî ez-Zührî, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, thk. Ziyad Muhammed Mansur, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1408, III, 112-113; İbn Hacer, el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Mecvûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1415, IV, 198.

³ Buhari, Edeb, 70; Tirmizi, Menâkıb, 38;

⁴ Buhari, Fedâilu's-Sahâbe, 27; Tirmizi, Menâkıb, 38.

⁵ Tirmizi, Menâkıb, 38; İbn Mâce, Mukaddime, 11; Ahmed b. Hanbel, II, 10.

⁶ İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 198.

⁷ İbn Abdilberr, Ebu Ömer Cemaeddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed Kurtubî Nemerî, el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992, III, 987; İbn Hacer, el-İsâbe, IV, 198.

temellerini atan İbn Mesud, bu şehirde fıkıh, hadis ve tefsir ekollerinin doğuş ve gelişiminde kurucu bir rol üstlenmiştir.

Kûfe merkezli bir mezhep olan Hanefiliğin teşekkülünde Abdullah b. Mesud ve talebelerinin rolü büyüktür. Öyle ki Ebu Hanife tarafından sistemleştirilen mezhebin asıl kurucusunun Abdullah b. Mesud olduğu söylenmiştir.⁸ Şu söz, İbn Mesud ve tesis ettiği Kûfe ekolünün Hanefî mezhebi ile münasebetini ifade açısından kayda değerdir: "Fıkıhı Abdullah b. Mesud ekmiş, Alkame sulamış, İbrahim en-Nehaî hasadını yapmış, Hammâd harmanını atmış, Ebu Hanife öğütmüş, Ebu Yusuf hamurunu yoğurmuş, Muhammed eş-Şeybânî onu ekmek yapmıştır. Diğer insanlar da bu ekmekten yemektedirler."⁹

Abdullah b. Mesud ve ondan nakledilenlerin Hanefî mezhebi için taşıdığı bu önem, Hanefilere muhalefet eden alimleri onun hakkında farklı görüşler bildirmeye sevk etmiştir. Rasulullah'ın (s.a) bazı tatbikatlarını unuttuğu şeklindeki iddianın temelinde de bu durumun bulunduğu söylenebilir. Söz konusu görüş, Ebu Bekir b. İshak'a nisbet edilmiştir. Beyhakî'nin (ö. 458/1066), hocası Hakim en-Neysaburî'den (ö. 405/1014) naklettiğine göre Alkame b. Vâil, babasının mescitte Rasulullah'ı (s.a), rukûya giderken ellerini kaldırırken gördüğünü söylemiştir. Bu durum İbrahim en-Nehaî'ye anlatılınca "Zannımca babası Rasulullah'ın (s.a) sadece o gün ellerini kaldırdığını görmüş ve öylece de ezberlemiş. Halbuki Abdullah b. Mesud Rasulullah'tan (s.a) böyle bir şey öğrenmemiştir." demiş ve rivayetin problemli olduğunu dile getirmiştir. Şafiî fakih Ebu Bekir b. İshak, İbrahim en-Nehaî'nin bu sözüne tepki göstermiş ve namazda elleri kaldırma uygulamasının Rasulullah'tan (s.a) sahih bir şekilde nakledildiğini, sonrasında Raşid Halifeler, diğer sahabe ve tâbiûndan da aktarıldığını söylemiştir. Ona göre Abdullah b. Mesud'un Rasulullah'ın (s.a) rukûda ellerini kaldırdığını unutmaması diğer sahabilerin bunu görmüş oldukları gerçeğini değiştirmemektedir. Ayrıca İbn Mesud (elleri kaldırma meselesi ile birlikte) müslümanlar arasında Kur'an'dan olduğuna dair hiçbir ihtilaf bulunmayan Muavvizeteyn'in Kur'an'a dâhil olduğunu, bütün alimlerin mensuh olduğu konusunda ittifak ettiği, namazda "tatbik"¹⁰ yapılmasını, cemaatle namaz kılarken imamın arkasında duran iki kişinin nerede durması gerektiğini, üzerinde hiçbir ihtilaf söz konusu olmayan, Kurban bayramının birinci günü sabah namazının vaktini, Arafat'ta cem'i, namazda secdeye varınca kol ve dirseklerin yere yapıştırılmaması gerektiğini ve

⁸ Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mesud", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1988, I, 117. Abdullah b. Mesud'un Hanefî fıkıh düşüncesinde önemli bir yeri olduğu malum olmakla birlikte Hanefiliğin büsbütün ona dayandığı şeklindeki genel kabule yönelik bir tahlil için Bk. Yaman, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ud'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivâyetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi", Marife Bilimsel Birikim, Konya, cilt: IV, sayı: 2, 2004, 7-26.

⁹ Bk. İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki, Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar, Dârul-Fikr, Beyrut 1412/1992, I, 49. وَحَصَدَهُ إِبْرَاهِيمُ - وَسَقَاهُ عَلَقَمَةً، وَعَجَنَهُ أَبُو يُوسُفَ وَخَبَرَهُ مُحَمَّدٌ، فَسَاطِرُ النَّاسِ يَأْكُلُونَ مِنْ خُبْزِهِ النَّخَعِيِّ، وَدَاسَهُ حَمَّادٌ، وَطَحَنَهُ أَبُو حَنِيْفَةَ، وَعَجَنَهُ أَبُو يُوسُفَ وَخَبَرَهُ مُحَمَّدٌ، فَسَاطِرُ النَّاسِ يَأْكُلُونَ مِنْ خُبْزِهِ

¹⁰ Namazda avuççıklarının birbirlerine yapıştırılarak ellerin iki baldır arasına konulmasına denmektedir. Bk. Serahsî, Ebu Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl (483/1090), el-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1993, I, 20.

Rasulullah'ın (s.a) {وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى} ayetini¹¹ nasıl okuduğunu da unutmamıştır. Abdullah b. Mesud namaz gibi sürekli tekrarlayan bir ibadette bu sayılanları unutabiliyorsa namazda elleri kaldırma hususunu unutmış olması da ihtimal dâhilindedir.”¹²

Hanefî alimler bu unutmama iddiasına tepki göstermişlerdir. İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349), Ebu Bekir b. İshak'ın iddialarını konu konu cevaplamış ve onun haksızlığını ispat etmeye çalışmıştır.¹³ Eserlerinde Beyhakî'yi sıklıkla tenkit eden ve onu Şafî mezhebinde aşırı mutaassıp olmakla itham eden Aynî onun bu rivayetini de ele almış ve bu iddianın, fakih Ebu Bekir b. İshak'ın elleri kaldırma konusunda İbn Mesud'u unutmakla itham edip onun için unutmamanın normal olduğunu söylemesi ile başladığını, ondan sonra da tekrarlanır olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca o, bu iddiayı İbn Mesud gibi bir sahabe hakkında dile getirilen edep dışı bir görüş olarak değerlendirmiş, “Bazı haberler ona ulaşmadı” şeklinde bir yaklaşım sergilenmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.¹⁴

Bazı alimlerin Abdullah b. Mesud'un farklı görüşleri hususunda mutedil tavır sahibi oldukları ve Aynî'nin ifade ettiği gibi meseleye yaklaştıkları görülmektedir. Mesela İbn Hazm (ö. 456/1064), *Muhallâ*'da ilgili konulara sıklıkla temas etmiş ve unutmamanın doğal bir durum olduğuna dair hem Rasulullah'ın (s.a) hem de ashabın unuttuğu meselelere ilişkin örnekler zikretmiştir.¹⁵ İbn Receb (ö. 795/1393), Abdullah b. Mesud'un unuttuğu ifade edilen meselelerden tatbik, secdede el ve dirseklerin yere serilmesi ve namazda imam uyan iki kişinin konumu meselelerini dile getirmiş, unutmadan bahsetmemiş, bu konularla ilgili haberlerin ona ulaşmadığını ifade etmiştir.¹⁶ Bu ifadenin bir delil olarak öne sürülmesine tepki gösteren Avvâme, *Nasbu'r-Râye*'ye yazmış olduğu taliklerde, her insanın unutabileceğine vurgu yapmış ve Hz. Adem'in verdiği sözü unuttuğuna ilişkin Taha suresi 115. ayeti hatırlatmıştır.¹⁷

Abdullah b. Mesud'un unuttuğu söylenen meselelerden; Muavvizeteyn, tatbik, cemaatle kılınan bir namazda imama uyan iki kişinin durması gereken yer, secdede kollar ve dirseklerin yere yapıştırılması, Leyl suresi 3. ayetin kıraati, Kurban Bayramı'nın birinci günü sabah namazının kılındığı vakit ve namazda

¹¹ Leyl, 92/3.

¹² Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübrâ, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, II, 115.

¹³ İbnü't-Türkmânî, Alaaddin b. Osman el-Mardîni, el-Cevheru'n-Nakî alâ Süneni'l-Beyhakî, Dâru'l-Fikr, yy, ty, 2/80-81.

¹⁴ Aynî, Bedreddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed, Nuhabü'l-Efkâr Fi Tenkîhi Mebâni'l-Ahbâr Fi Şerhi Meâni'l-Âsâr, thk. Seyyid Erşed el-Medenî, Dâru'l-Yüsr, Medine 2011, vd.

¹⁵ Bk. İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, el-Muhallâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty, VIII, 153.

¹⁶ İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, Fethü'l-Bârî Şerhu Sahih-i Buhârî, Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, Medine 1417/1996, VII, 280.

¹⁷ Bk. İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, el-Muhallâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty, VIII, 153. “Andolsun biz, daha önce de Âdem'e ahit (emir ve vahiy) vermiştik. Ne var ki o, (ahdi) unuttu. Onda azim de bulmadık.” Taha, 20/115. Zeylaî, Ebu Muhammed Cemâlüddîn Abdullah, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l- Hidâye*, I-IV, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1997, I, 397. (Muhakkik notu.)

rukûya giderken ve rükûdan doğrulurken ellerin kaldırılması meseleleri müteakip başlıklarda tahlil edilmeye çalışılacaktır.

I. Muavvizeteyn

Hz. Ebu Bekir (ö. 13/634) zamanında bir araya getirilen Kur'an'ı Kerim mushafında 114 sure bulunmasına rağmen Abdullah b. Mesud'un kendi mushafında 112 sure bulunduğu, onun Felak ve Nas surelerini mushafına almadığı ifade edilmiştir. Konuya ilişkin nakledilen rivayet şu şekildedir:

Zir b. Hubeyş (ö. 82/701) şöyle diyor: "Ubey b. Ka'b'a ""Ey Ebu Münzir, kardeşin İbn Mesud şöyle şöyle söylüyor" dedim. Übey "Rasulullah'a (s.a) sordum ve O (s.a) bana "*Bana böyle söylendi ben de böyle söyledim*" buyurdu. Biz O (s.a)'nun söylediği gibi söylüyoruz." dedi."¹⁸

Rivayetin diğer bir mutabisinde "Zirr'in "Kardeşin İbn Mesud onları mushaftan siliyor." dedim" ziyadesi yer almaktadır.¹⁹

Rivayette, Abdullah b. Mesud'un mushafında Felak ve Nas surelerinin yer almadığı açıkça ifade edilmektedir. İbn Mesud Kur'an konusunda temâyüz etmiş sahabilerden biridir. Kendisinden Kur'an'ın öğrenilmesi gereken dört kişiyi zikreden Rasulullah (s.a) ilk olarak Abdullah b. Mesud'u zikretmiştir.²⁰ Ayrıca ilk indirildiği şekliyle Kur'an okumak isteyenin Abdullah b. Mesud'un okuyuşuyla okumasını tavsiye etmiştir.²¹

İbn Mesud rivayetlerini nakleden Şafî (ö. 204/820), bu iki surenin Hz. Ebu Bekir döneminde bir araya getirilen mushafta yer aldığını, her ikisinin de Kur'an'dan sureler olduğunu ve kendisinin de namazda okumayı sevdiğini söylemiştir.²²

Tahâvî, Ubey b. Ka'b (ö. 33/654) rivayetlerinde Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olup olmadığına dair bir bilgi bulunmadığını söylemiştir. Devamında Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğuna ve Rasulullah'ın (s.a) onları namazda okuduğuna dair rivayetlere yer vermiş ve o ikisinin Kur'an'dan olduğu konusunda herhangi bir şüphe olmadığı değerlendirmesini yapmıştır.²³

Felak ve Nas surelerinin Kur'an'dan olduğu konusunda âlimler arasında ihtilaf yoktur. Ancak, İbn Mesud'un bu hususta farklı bir kanaate sahip olduğu sabittir. Alimler, İbn Mesud gibi bir sahibinin bu iki surenin Kur'an'dan olduğunu

¹⁸ Buhari, Tefsir, "Nas", 2; Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, el-Müsned, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetür'r-Risâle, I. bs, 2001, XXXV, 113.

¹⁹ Rivayetler için Bk. Humeydî, Ebu Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa, el-Müsned, thk. Hasan Selim Esed, Dâru's-Sekâ, Dimeşk 1996, I, 367; İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed (235/849), el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsar, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409, VI, 146-147; İbn Hibbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, Sahîhu İbn Hibbân, thk. Şuab Arnaut, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1988, III, 77; X, 274; Tahavî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdi, Şerhu Müşkili'l-Âsar, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1994, I, 111; Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübrâ, II, 551.

²⁰ Bk. Buhari, Fedâilu's-Sahâbe, 27; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 116; Tirmizi, Menâkıb, 38;

²¹ Ahmed b. Hanbel, I, 211. مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَقْرَأَ الْقُرْآنَ عَصَا كَيْبًا أُنْزِلَ، فَلْيَقْرَأْهُ عَلَى قِرَاءَةِ ابْنِ أُمِّ عَبْدِ.

²² Şafî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbas, el-Ümm, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990, VII, 199.

²³ Tahâvî, Şerhu Müşkili'l-Âsar, I, 113-117.

bilmemesini kabul etmemişler ve rivayetleri tevil etmişlerdir. Konuya dair nakledilen muhalif rivayetleri ele alan İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Mesud'un, Rasulullah'nın (s.a) bu iki sureyi musibetlerden korunmak maksadıyla dua niyetiyle okuduğunu zannedip mushafına almadığını söylemiştir.²⁴ İbn Mesud'un onların sure olduğunu inkâr etmediği onların mushafta yer almaması gerektiği kanaatinde olduğu söylenmiştir.²⁵ Gazâlî (ö. 505/1111) de İbn Mesud'un, Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olduğunu inkar etmediğini, bu sureler ile Fatiha'nın mushafa dahil edilip edilmemesi noktasında farklı kanaate sahip olduğunu belirtmiştir. Çünkü Abdullah b. Mesud'a göre mushaf konusunda sünnet olan Rasulullah'nın (s.a) yazılmasını emrettiği surelerin Kur'an'da yer almasıdır. O, Rasulullah'tan (s.a) böyle bir emir işitmediği için bu iki surenin mushafta yer almaması gerektiği kanaatine varmıştır. Zira Muavvizeteyn'in Kur'an'dan olmadığını iddia etmek büyük günahdır ve bir sahabe hakkında düşünülemez.²⁶

Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) konuya dair değerlendirmeleri de rivayetleri telif etmeye çalışan bazı alimlerin görüşünü yansıtmaktadır. Ona göre Abdullah b. Mesud, Kur'an'dan olduğunu bildiği her şeyi mushafına yazma ihtiyacı hissetmiyordu. Belli bir amaca göre mushafına sureleri alır, onlara ilişkin notlar da yazardı. Muavvizeteyn'in çok kısa olması, namazda sıklıkla okunmaları ve insanların onları korunma maksadıyla okumaları sebebiyle onları mushafına alma ihtiyacı hissetmemiştir.²⁷

Dikkat çeken nokta zikri geçen İbn Mesud rivayetinde, konunun kendisine sorulduğu sahabe Ubey b. Ka'b'ın mushafında Kunut dualarının da yer almasıdır. Kur'an'ın Rasulullah'nın (s.a) sözü yahut Allah (c.c) kelâmı olması konusunda Abdullah b. Mesud'un Muavvizeteyn ve Ubey b. Ka'b'ın Kunut duaları ihtilafının çarpıtılan konulardan olduğuna dikkat çeken Bakillânî (ö. 403/1013), bu konuda nakledilen haberlerle amel edilemeyeceğini söylemiştir. Ubey b. Ka'b'ın hatırlama maksadıyla mushafına Kunut dualarını yazmış olabileceğinden bahsedildiğini belirtmiştir. Ona göre şayet İbn Mesud onların Kur'an'dan olduğunu inkâr etseydi çok daha küçük meselelerde birçok itirazları nakledilen sahabiler bu konuda onunla kesinlikle tartışırdı.²⁸ Bakillânî, tefsir ekolü sahibi Abdullah b. Mesud hakkında Muavvizeteyn'i Kur'an'dan saymadığını düşünmenin apaçık bir iftira ve cehalet olduğunu söylemiş, İslami ilimler tarihinin önemli simalarına hocalık yapmış olan ve tefsir öğretmiş olan İbn Mesud hakkında nakledilenlerin tamamen uydurma olduğunu söylemiştir.²⁹

²⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999, s. 76.

²⁵ Bk. Keşmîrî, Muhammed Enver Şah b. Muazzam, el-Arfü's-Şe'zî Şerhu Süneni't-Tirmizî, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty, V, 467.

²⁶ Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, el-Mustasfâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, s. 115.

²⁷ Kadı İyaz, Ebu'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi, İkmâlü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim, thk. Yahyâ İsmail, Dâru'l-Vefa, Mısır 1998, III, 201.

²⁸ Bakillani, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, İ'cazü'l-Kur'ân, Dâru'l-Meârif, Mısır 1997, s. 86.

²⁹ Bakillani, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, el-İntisâr li'l-Kur'ân, Dâru İbn Hazm, Beyrut, Dâru'l-Feth, Amman ty, s. 301 vd.

İbn Mesud gibi bir sahabiye böyle bir nisbeti caiz görmeyen İbn Hazm'ın da rivayetlere metin tenkidinde bulunduğu görülmektedir. Ona göre Muavvizeteyn ve Fatiha'nın İbn Mesud'un mushafında yer almadığına dair nakledilen her şey uydurmadır. İbn Mesud'dan talebesi Zir b. Hubeyş ondan da Asım'ın naklettiği kıraatte hem Muavvizeteyn hem de Fatiha yer almaktadır.³⁰ Bu hususta Nevevî de aynı kanaate sahiptir. Nevevî (ö. 676/1277), mushaftaki Fatiha, Muavvizeteyn ve diğer surelerin Kur'an olduğunu, bunlardan herhangi bir şeyi inkar edenin küfre düşebileceğini, Abdullah b. Mesud'dan onları Kur'an'dan saymadığına dair nakledilenlerin sahih olmayıp batıl olduğunu söylemiş sonrasında İbn Hazm'ın değerlendirmesini nakletmiştir.³¹

İbn Hacer (ö. 852/1449) ise Buhârî'nin de *Sahih*'te zikrettiği İbn Mesud rivayetlerinin, uydurma iddiasının doğru olmayıp mesnedsiz olduğunu, rivayetlerin sahih olduğunu söylemiştir. Ona göre rivayetler sahih olmakla birlikte teville açıktır. İbn Mesud'un, bu sureleri Kur'an'dan kabul etmekle birlikte mushafına koymamış olduğu şeklindeki tevil İbn Hacer'e göre güzel bir değerlendirmedir.³²

Abdullah b. Mesud'un Muavvizeteyn'i Kur'an'dan saymadığına dair nakledilen Ubey b. Ka'b rivayeti haricinde onun bizzat bu surelerin Kur'an'a dahil edilmemesi gerektiği şeklinde lafzî görüşü de nakledilmiştir. Alimlerin genel kanaati rivayetlerin teville açık olduğu şeklindedir. İbn Mesud gibi Kur'an'a vukûfiyeti Rasulullah'ın (s.a) diliyle ifade edilmiş olan bir sahabinin Muavvizeteyn'i Kur'an'dan saymaması zayıf bir ihtimaldir. Bununla birlikte mushafına koymamış olması muhtelif gerekçelerle makul görülebilmektedir. Mushafın, Rasulullah'ın (s.a) vefatından sonra son şeklini aldığı müsellemler bir husustur. Rivayete dair değerlendirmelerde bulunan alimlerin İbn Mesud'un unutmamasından bahsetmedikleri görülmektedir. Bu hususta nakledilen rivayetler Hanefîlerin de amel etmedikleri İbn Mesud hadislerindedir.

II. Tatbik

"Alkame ve Esved'den nakledildiğine göre onlar Abdullah b. Mesud'un yanına girmiş, İbn Mesud onlara "Bunlar sizin arkanızda mı namaz kıldı?" diye sormuş onlar "Evet" deyince ikisinin arasına durmuş onlardan birini sağına diğerini soluna almış. (Onlar diyor ki:) Sonra biz rukuya vardık ve ellerimizi dizlerimizin üzerine koyduk. O ellerimize vurdu ve bize tatbik yaptırdı ve kendisi de ellerini baldırları arasına koyarak tatbik yaptı."³³

³⁰ İbn Hazm, Muhallâ, I, 32.

³¹ Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Mûrî, el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty, III, 396.

³² Suyutî, Ebu'l-Fazl Celeleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, yy, Kahire 1974, I, 272. *فَقَوْلُ مَنْ قَالَ إِنَّهُ كَذِبٌ عَلَيْهِ مَرْدُودٌ وَالطَّعْنُ فِي الرَّوَايَاتِ الصَّحِيحَةِ بَعْدَ مُسْتَبَدِّ لَا*

يُقْبَلُ بَلِ الرَّوَايَاتِ صَحِيحَةٌ وَالتَّأْوِيلُ مُحْتَمَلٌ

³³ Müslim, Mesâcid, 28; Ahmed b. Hanbel, VII, 395; Bezzâr, Müsned, IV, 301.

Rivayetin bu uzun versiyonu haricinde sadece İbn Mesud'un "Rasulullah (s.a) bize namazı öğretti" dediği ve tatbiki tarif ettiği³⁴ diğerinde ise onun bizzat tatbiki emrederek "Biriniz rukuya vardığında kollarını baldırlarına yapıştırsın ve avuçlarını tatbik yapsın. Rasulullah'ın (s.a) parmaklarının birbirine geçmiş halini görür gibiyim." demiştir.³⁵

Tirmizi bu rivayetin mukabilinde Hz. Ömer'den "Dizleriniz de size sünnet kılındı. Dizlerinizi tutunuz." dediğini nakleden rivayete yer vermiş ve bu konuda aynı hükmü içeren Sa'd b. Ebi Vakkas, Enes b. Malik, Ebu Humejd es-Sâidî, Ebu Said, Sehl b. Sa'd, Muhammed b. Mesleme ve Ebu Mesud rivayetlerinin bulunduğu işaret etmiştir. Ayrıca o, Rasulullah'ın (s.a) ashâbı, tâbiûn ve sonrası alimlerin amellerinin de bu şekilde olduğunu ifade etmiştir. Kaydettiğine göre ashâb arasında bu hususta ihtilaf yoktur. Sadece İbn Mesud ve bazı talebelerinden tatbik nakledilmiştir ki o da mensuhtur.³⁶

Tatbikin İbn Mesud'un Mekke'de öğrenmiş olduğu namaza ait bir uygulama olduğu ve Rasulullah (s.a) Medine'ye geldikten sonra neshedildiği söylenmiştir.³⁷ İmam Şafîî de bu rivayetle tatbikin neshedildiğinin açığa çıktığını düşünmektedir.³⁸

Abdullah b. Mesud'un tatbik uygulaması ve buna muhalif sahâbi haberlerini nakleden Tahâvî, tatbikin mensuh olduğunu söylemiş, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Muhammed eş-Şeybânî'nin de bu görüşte olduklarını kaydetmiştir.³⁹

Alimler tatbik konusunu, bazı haberlerin herkese ulaşamamış olabileceğine örnek olarak zikretmişlerdir. Kudûrî (ö. 428/1037), Hz. Ali'ye etlerin saklanması, Hz. Ebu Bekir'e nenenin mirası gibi hususların gizli kalması gibi İbn Mesud'a da bu meselenin ulaşmadığını söylemiştir.⁴⁰ Aynı kanaate sahip olan İbn Hazm da

³⁴ Ebu Davud, Salat, 120; Nesai, Tatbik, 1; Ahmed b. Hanbel, VII, 83; İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 222; İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd, el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsne'de, thk. Abdullah Ömer el-Bâverdi, Müessesetü'l-Kitâbi's-Sekâfiyye, Beyrut 1988, s. 59; İbn Huzeyme, Sahih, I, 301; Darekutni, Sünen, II, 137; Hakim, Müstedrek, I, 346. Rivayetin devamında İbn Mesud'un bu uygulaması Sad b. Ebi Vakkas'a ulaşınca "Kardeşim doğru söylemiş. Biz önceleri böyle yapardık. Fakat sonra elleri dizlerimiz üzerine koymakla emrolunduk" dediği geçmektedir. Bk. Ebu Davud, Salat, 120; İbnü'l-Cârûd, Müntekâ, s. 59; İbn Huzeyme, Sahih, I, 301; Darekutni, Sünen, II, 137. Bir diğer mutabiinde ise "Biz sonra Hz. Ömer ile karşılaştık. Bize evinde namaz kıldırıldı. Biz Abdullah'ın yaptığı gibi tatbik yaptık, Hz. Ömer ise ellerini dizleri üstüne koydu. Namazı bitirince "Bu nedir?" diye sordu. Biz de ona Abdullah'ın yaptığını anlattık. Bunun üzerine o "Bu yapılan bir şeydi. Fakat sonra terkedildi" dedi. Bk. Abdürrezzâk, Ebu Bekir b. Hemâm es-San'ânî, el-Musannef, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1403, II, 152.

³⁵ Ebu Davud, Salat, 120; Ahmed b. Hanbel, VI, 67; Ebu Ya'la, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî, Müsne'dü Ebî Ya'la el-Mevsilî, I-XIII, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dimaşk 1984, IX, 129.

³⁶ Tirmizi, Salat, 78.

³⁷ Esrem, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî el-Esrem et-Tâî, Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuh, thk. Abdullah Hamd el-Mansûr, yy. 1999, s. 43-44; Hâzîmî, Ebu Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa b. Hazim, el-İ'tibar fî Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr, Dâiretü'l-Maârifin-Nizamiyye, Haydarabad 1319, I, 106; Menbicî, el-Lübâb, I, 256.

³⁸ İbnü'l-Esir, eş-Şâfi, I, 628.

³⁹ Bk. Tahavî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, I, 296-300.

⁴⁰ Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, et-Tecrîd, thk. Muhammed Ahmed Sirac, Ali Cum'a, Dâru's-Selam, Kahire 2006, I, 191.

Mecusilerden cizye alma meselesinin Hz. Ömer'e gizli kaldığını eklemiştir.⁴¹ Irâkî, tatbik uygulamasının, ilimdeki âlî mertebesine rağmen sahabiden de olsa bazı alimlere nesh gibi bazı meselelerin gizli kalabileceğine bir örnek olduğunu ifade etmiştir.⁴²

Tatbik meselesi, Hanefîlerin amel etmedikleri İbn Mesud uygulamalarına örnek gösterilmiştir.⁴³ Bununla birlikte Hanefîler unutmaya iddiasına mesafelidirler. Serahsî İbn Mesud'un bunu ruhsat olarak gördüğü kanaatindedir. Ona göre rükûları çok uzun olduğu için tatbik onları çok yoruyordu ve düşmelerine sebep olabiliyordu. Bu sebeple düşmekten korkuyorlardı. Elleri dize koyma ise bunun için bir kolaylaştırıcıdır. Yoksa tayin değildir.⁴⁴

Keşmîrî, Rasulullah'ın (s.a) Kur'an inmeden önce Tevrat'taki hüküm üzere amel ettiğini ve tatbikin de bu uygulamalardan olduğunu bazı kitaplarda gördüğünü söylemiştir. Neshedilmesinden sonra İbn Mesud'un halen bununla amel etmiş olması ise onu mensuh kabul etmemesi, onu azimet neshi ise ruhsat kabul etmesi anlamında olabileceğini, zira bu konuda Hz. Ali'den de böyle uygulamada bulunduğu nakledildiğini kaydetmiştir.⁴⁵ İbn Hazm'a göre ise tatbik caiz değildir çünkü neshedilmiştir.⁴⁶

Alimlerin genel kanaati namazda tatbikin ilk zamanlarda uygulanırken sonradan neshedilmiş bir tatbikat olduğu yönündedir. Rivayetlerden İbn Mesud'un bu konuda ısrarcı olduğu, bu uygulamayı benimsediği anlaşılmaktadır. Yani onun bu meseleyi unutmaya söz konusu değildir. Zira Rivayetin Müslim'de geçen tarihinde İbn Mesud'un "Rasulullah'ın (s.a) rükûda parmaklarının birbirine geçişini şu an görür gibiyim." dediği geçmektedir.⁴⁷ Onun bu konudaki görüşünü ele alan alimlerin unutmaktan ziyade neshedildiği bilgisinin ona ulaşmamış olmasını dile getirdikleri görülmektedir.

III. İmanın Arkasında Duran İki Kişinin Konumu

Abdullah b. Mesud'un unuttuğu söylenen konulardan biri de, üç kişi cemaatle namaz kılarken imama uyacak olan iki kişinin namaz için imama göre almaları gereken konum meselesidir. Tatbik konusunda zikredilen rivayette geçtiği şekliyle, Abdullah b. Mesud Alkame ve Esved'den birini sağına birini soluna almış, onlara namazda duruşu öğretmiştir.

Namazda imamın arkasında üç ve daha fazla cemaat varsa arkasında duracağı, bir kişi varsa sağında durması gerektiği hususunda görüş birliği varken,

⁴¹ İbn Hazm, Muhallâ, VIII, 153.

⁴² Irâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, Tarhu't-Tesrîb fi Şerhi't-Takrîb, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut ty, II, 285.

⁴³ Bk. İbn Hazm, Muhallâ, II, 148.

⁴⁴ Serahsî, Ebu Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, el-Usûl, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty, II, 8. Ayrıca Bk. Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, Usûlü'l-Pezdevî/Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl, Matbaatü Câvit, Karaçi ty, s. 196.

⁴⁵ Keşmîrî, el-'Arfu's-Şe'zî, I, 267.

⁴⁶ İbn Hazm, Muhallâ, II, 304.

⁴⁷ Bk. Müslim, Mesâcid 27; Aliyyü'l-Kârî, Ebu'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih, I-IX, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 2002, III, 857.

iki kişi konusunda ihtilaf edilmiştir. İbn Mesud haricinde sahabiler imamın arkasında durulması gerektiğini söylemişlerdir.⁴⁸ İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) de İbn Mesud'un kanaatini paylaşırken Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Ömer, Cabir b. Zeyd, Hasan-ı Basrî, Atâ b. Ebî Rabâh, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Muhammed eş-Şeybânî ve Kûfeliler, İmam Malik ve Hicaz alimleri, İmam Şafîî ve Şam alimleri ise iki kişinin arkada durması gerektiği kanaatindedirler.⁴⁹

Konuya dair doğrudan Abdullah b. Mesud'un Rasulullah (s.a) ile bu şekilde namaz kıldığını bildiren rivayetler vardır. Rivayete göre o küçük yaşlarında iken, Rasulullah (s.a) ve Ebu Zer'i namaz kılariken görmüştür. Ebu Zer, Hz. Peygamber'in (s.a) sağında durmuş. Abdullah b. Mesud gelip arkaya durunca Rasulullah (s.a) ona soluna geçmesini işaret etmiştir. Beyhakî, İbn Mesud'un bunun kurallı bir uygulama olduğunu sandığını halbuki o esnada Rasulullah'ın (s.a) onlara imamlık yapmadığını, Ebu Zer'in herkesin münferit namaz kıldığını söylediğini kaydetmiştir. Beyhakî'ye göre bu uygulama tatbikle birlikte anlatıldığına göre tatbik gibi o da neshedilmiş olmalıdır. Eski döneme ait bir uygulamadır.⁵⁰

İbn Sîrîn (ö. 110/729), bu durumun mescidin darlığından kaynaklandığını ifade etse de⁵¹ rivayetlerin onu desteklediğini söylemek zordur.

İmamın arkasında duran iki kişiden birisi çocuk olursa sünnetin bu şekilde devam ettiği de söylenmiştir. Nitekim İbn Mesud'un arkasında duranlardan birisi henüz çocuktur ve birini sağına diğerini soluna almıştır. Ayrıca bu çok sık tekrarlayan bir husus da değildir. İbn Mesud bunu bir defa görmüştür belki bu sonradan neshedilmiş olabilir. İbn Mesud gördüğü sünnet üzere amel etmiştir.⁵²

IV. Secdede Kolları Ve Dirsekleri Yere Koymak

Amir b. Abde'den nakledildiğine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: "Ademoğlunun kemikleri secdeler için hazırlanmıştır. Dirseklerinize kadar secde ediniz."⁵³ Diğer bir tarikte İbn Mesud'un "secde ettiğiniz zaman dirseklerinize kadar secde ediniz" dediği nakledilmiştir.⁵⁴

Abdullah b. Mesud'un bu görüşüne karşın Tirmizi (ö. 279/892) Abdullah b. Ekram'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Babamla beraber Nemira düzlüğündeydik. Oraya bir kafil geldi. Bir de baktım Rasulullah (s.a) ayakta namaz kılıyor. Secdeye vardığında (kollarını ayırdığı için görülen) koltuk altlarının beyazlığı hala gözümün önünde." Tirmizi, ilim ehlinin amelinin bu rivayet doğrultusunda olduğunu ve aynı konuda Hz. Aişe, İbn Abbas, İbn Buhayne, Cabir b. Abdillan, Ahmer b. Cez',

⁴⁸ Kadı İyaz, İkmâlu'l-Mu'lim, II, 455.

⁴⁹ Hâzimi, el-l'tibâr, I, 106.

⁵⁰ Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali Beyhakî, Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr, I-VII, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010, II, 379.

⁵¹ İbnü't-Türkmânî, el-Cevheru'n-Nakî, II, 81.

⁵² Zeylai, Nasbu'r-Râye, I, 398. (Muhakkik notu.)

⁵³ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232. İmam Şafîî Abdullah b. Mesud'un bu rivayetini naklettikten sonra hiç kimsenin bu rivayete amel etmediğini ifade etmiş lakin İbn Mesud'un unutmaması meselesinden bahsetmemiştir. Bk. Şafîî, el-Ümm, VII, 196.

⁵⁴ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232.

Meymûne, Ebu Humejd, Ebu Mesud, Ebu Üseyd, Sehl b. Sa'd, Muhammed b. Mesleme, Berâ b. Azib ve Adî b. Amîra'dan da rivayetler⁵⁵ geldiğini kaydetmiştir.⁵⁶

İbn Mesud'un secdeye dair bu emrini tahrir eden İbn Hacer, isnadının sahih olduğunu fakat metin açısından rivayetin sağlam hadislerle muhalefet ettiği için problemliliğini söylemiştir. Rivayet için "كذب/uydurmadır" diyen Tâvus'un (ö. 106/725) bu değerlendirmesinin "Hatalıdır" şeklinde anlaşılması gerektiğini kaydetmiştir. Rasulullah'ın (s.a) "Köpeklerin ön ayaklarını yere serdikleri gibi secdede elleri yaymaktan" nehyine⁵⁷ muhalif olan bu rivayetin bu haliyle ancak ruhsat olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir.⁵⁸

Şafîî, Iraklıların da İbn Mesud rivayetiyle amel etmediklerini belirtmiş, kendilerinin yukarıda naklettiğimiz Ekram hadisini benimsediklerini ifade etmiştir.⁵⁹

Tahâvî, tatbik konusunda, namazda uzuvların yapıştırılmaması gerektiğine dair rivayetleri sıralamış, Rasulullah'ın (s.a) secdede de ellerini yere yapıştırmayıp kaldırdığı ve bu suretle koltukaltlarının görüldüğü şeklindeki rivayetlere yer verdikten sonra Ebu Hanife (ö. 150/767), Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) de bu kanaati benimsediklerini kaydetmiştir.⁶⁰ Cumhur ulema secdede kolları ayırmanın müstehap olduğunu söylemişlerdir.⁶¹

Alimlerin secdede el ve dirseklerin yere yapıştırılmadan biraz havada tutulması konusunda müttelik oldukları görülmektedir. İbn Mesud'un buna muhalif görüşünün ruhsat olarak değerlendirilebileceğini düşündüren rivayetler de mevcuttur. Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre ashab ellerini yerden kaldırdıkları zaman secdede meşakkatten şikâyet edince Rasulullah (s.a) "Dizlerinizden yardım alınız" buyurmuşlardır.⁶² Secdenin uzadığı durumlarda kolların yapıştırılabileceği konusunda bazı alimlerin ruhsat verdikleri nakledilmiştir. Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720), Evzai (ö. 157/774), İmam Malik (ö. 179/795) ve bazı Şafiiler nafiler hususunda bu kanaate sahiptirler.⁶³

Secdede ruhsattan ziyade bir genişliği akla getiren şu rivayet de önemlidir: Kays b. Seken'den "Kollarını hem yere yapıştırıyorlar hem de ayırıyorlardı. Bunların hepsini yapıyorlardı" dediği nakledilmiştir.⁶⁴ Nâfi'den (ö. 117/735) nakledildiğine göre şöyle demiştir: "İbn Ömer secdeye vardığı zaman ellerini iki

⁵⁵ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232. Rivayetler için Bk. Mübarekpûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed Abdurrahman, Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi'i-Tirmizî, I-X, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty, II, 130.

⁵⁶ Tirmizi, Salat, 91.

⁵⁷ Tirmizi, Salat, 92; Ebu Davud, Salat, 160; İbn Mace, İkâmetü's-Salavâti 21; Nesai, Tatbik, 51; Ahmed b. Hanbel, XXI, 394.

⁵⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer Askalânî, el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidü'l-Mesânidi's-Semâniye, by. ty, IV, 134.

⁵⁹ Beyhakî, Ma'rifetü's-Sünen, II, 16.

⁶⁰ Bk. Tahâvî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 296-300.

⁶¹ İbn Receb, Fethu'l-Bârî, VII, 244.

⁶² Tirmizi, Salat, 99; Ebu Davud, Salat, 161; Ahmed b. Hanbel, XIV, 182.

⁶³ İbn Receb, Fethu'l-Bârî, VII, 245-246.

⁶⁴ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232; İbn Receb, Fethu'l-Bârî, VII, 245; Aynî, Bedreddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed, Şerhu Süneni Ebî Dâvûd, thk. Ebu'l-Münzir Hâlit b. İbrahim, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1999, IV, 124.

yanına yapıştırdı.”⁶⁵ Yine bir adam İbn Ömer’e “Secde ettiğim zaman dirseklerimi baldırlarıma koyuyorum.” deyince o, “Sana nasıl kolay geliyorsa öyle secde et” demiştir.⁶⁶ İbn Receb, İbn Ömer’den nakledilen bu rivayetlerin, cemaatin çok sıkışık olduğu durumlara yahut secdenin çok uzun olduğu namazlara hamledilmesi gerektiğini söylemiştir. Evzâi’nin de bu kanaatte olduğunu belirtmiştir.⁶⁷

V. “ وما خلق الذكر والانثى ” Ayetinin Okunuşu

İbrahim en-Nehaî’den nakledildiğine göre Alkame şöyle demiştir: “Abdullah b. Mesud’un talebelerinden oluşan bir gurubun içinde Şam’a girdim. Ebu’d-Derdâ bizim geldiğimizi işitince yanımıza geldi ve “Aranızda (Abdullah b. Mesud’un kıraati üzere) okuyan var mı?” dedi. Biz evet deyince “Hanginiz daha iyi okur?” diye sordu. Gruptakiler beni işaret etti. Bana “Oku” dedi. Ben de اللیل إذا يغشى والنهار إذا

والليل إذا يغشى والنهار إذا يغشى ayetini تجلی şeklinde okudum. “Bunu hocandan mı işittin?” dedi. Ben “Evet deyince “Ben bunu Rasulullah’ın (s.a) ağzından işittim. Bu Şamlılar ise (bu kıraatime) itiraz ediyorlar.” dedi.”⁶⁸

Abdullah b. Mesud’un unutulması iddiasını ele alan Aynî (ö. 855/1451) bu konuya da değinmiş ve İbn Cinnî’nin *el-Muhtesib*’te Rasulullah’ın (s.a), Hz. Ali’nin, İbn Mesud ve İbn Abbas’ın “ما” olmaksızın okuduklarını naklettiğini kaydetmiştir.⁶⁹

Ona göre İbn Mesud bu ayetin okunuşunu unutmamış Rasulullah’tan (s.a) bir başka vecih ile işitmiş ve işittiği gibi de eda etmiştir.⁷⁰

İbnü’t-Türkmânî bu rivayetlerle, İbn Mesud’un bu okuyuşta yalnız olmadığını ortaya çıkmış olduğunu ifade etmiş ve bunun farklı bir vecih olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷¹

İbn Mesud kıraatini değerlendiren Ebu Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), insanların bu rivayete iltifat etmediğini, mushaf’taki kıraatin tercih edildiğini söylemiştir. Ona göre Kur’an kıraati adil de olsa haber-i vahidle tespit edilemez. İlim gerektiren ve mazeret kabil olmayan mütevatir haberle sübutuna hükmedilir.⁷² Bu sebeple İbnü’l-Arabî, İbn Mesud kıraatinin şâz bir kıraat olduğunu düşünmektedir.

Mâzerî (ö. 536/1141), bu ve benzeri rivayetler için, “Önceleri nazil olup sonra neshedilmiş kıraatler olduğuna hükmetmek gerekir.” demiştir. Yahut da Hz. Osman mushafı henüz kendilerine ulaşmayan ve neshten haberi olamayanlar bu kıraate devam etmişlerdir. Abdullah b. Mesud’dan ekseriyeti ehl-i hadis nezdinde

⁶⁵ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232.

⁶⁶ İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 232.

⁶⁷ İbn Receb, Fethu’l-Bârî, VII, 245.

⁶⁸ Buhari, Tefsir, Leyl 3; Müslim, Salâtü’l-Musâfirîn, 284; Tirmizi, Kıraat, 7; Ahmed b. Hanbel, XLV, 523.

⁶⁹ Aynî, Nuhabu’l-Efkâr, I, 484.

⁷⁰ Aynî, Nuhabu’l-Efkâr, I, 485.

⁷¹ İbnü’t-Türkmânî, el-Cevheru’n-Nakî, II, 82.

⁷² Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri, Ahkâmü’l-Kur’ân, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut ty, IV, 404; İbn Hibban, Sahih, XIV, 238. (Muhakkik notu.)

makbul olmayan çok fazla rivayet gelmiştir ki, O Mushafına Kur'an'ı yazar ve ona Kur'an'dan olmadığını bildiği bazı ahkam ve tefsirleri de not alırdı."⁷³

İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) doğrudan İbn Mesud kıraatine itiraz etmektedir. Kaydettiğine göre Hamza ve Asım, Abdullah b. Mesud'dan bu ayeti ümmetin üzerine icma ettiği kıraatle rivayet etmişlerdir.⁷⁴

İbn Hacer meselenin farklı bir tarafına dikkat çekmektedir. O "İlginçtir ki Kûfeli hafız alimler Alkame kanalıyla İbn Mesud'dan bu rivayeti naklediyorlar ama sonra onlardan hiçbiri bu kıraati devam ettirmiyor. Aynı şekilde Şamlılar da Ebu'd-Derdâ rivayetini nakletmelerine rağmen Leyl suresini bu kıraat üzere hiç birisi devam ettirmiyor. İşte bu da bu kıraatin nesh edildiğini isbat eden delillerdendir."⁷⁵

İbn Hacer'in vurguladığı gibi ayet İbn Mesud'dan bu şekilde okunmamış olmakla birlikte Abdullah b. Mesud'un bahsi geçen ayetin kıraatinde yalnız olmadığı görülmektedir. Onun gibi okuyan başka sahabiler de olmuştur. Bu durum İbn Mesud'un okuyuşu unuttuğunu değil İbn Hacer ve diğer birçok alimin tespit ettiği üzere neshten haberi olmadığını ortaya koymaktadır.

VI. Kurban Bayramının Birinci Günü Sabah Namazının Vakti

Ebu İshak'ın naklettiğine göre Abdurrahman b. Yezid (98/716) şöyle demiştir: "Abdullah b. Mesud haccetti. Alkame bana onu takip etmemi emretti. Ben de onu takip ettim ve onunla birlikte hac yaptım. Fecr doğunca İbn Mesud bana "Kamet getir." deyince ben "Ey Ebu Abdurrahman daha önce hiç bu vakitte sabah namazını kıldığını görmedim." dedim. Bunun üzerine O "Rasulullah (s.a) bugün, burada bu namazı sadece bu vakitte kılardı. Onlar vakitleri dışında kılınan iki namazdır. Akşam namazı Müzdelife'ye geldikten sonra, sabah namazı da fecr doğunca kılınır. Ben Rasulullah'ı (s.a) böyle yaptığını gördüm." dedi."⁷⁶

Rivayetin diğer bir mutabiinde Abdurrahman b. Yezid'den nakledildiğine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: " "Rasulullah'ın (s.a) Şu iki namaz haricinde hiçbir namazı vakti dışında kıldığını görmedim: O Akşam ve yatsının arasını cem' etti. Sabah namazını da vaktinden önce kıldı."⁷⁷

Sabah namazının en faziletli vakti konusu alimlerin ihtilaf ettiği meselelerdendir. Hanefî âlimler bu hususta namazın aydınlığa/güneşin doğmasına yakın kılınması gerektiğini ve faziletli vaktin bu olduğunu söylerken⁷⁸ Şafî alimler

⁷³ Mâzerî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî, el-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim, thk. Muhammed eş-Şazeli, el-Müessesetü'l-Vataniyye, Tunus 1988-1991, I, 464; Kadı İyaz, İkmâlü'l-Mu'lim, III, 201.

⁷⁴ Bk. İbn Hibban, Sahih, XIV, 238. (Şuayb Arnavut'un notu.) Şuayb Arnavut devamında özetle, "Ümmetin icmama muvafık düşen isnadla amel etmek, icmaya ve ümmete muhalif olan haber-i vahidle amel etmekten evladır. Ebu'd-Derdâ rivayeti her ne kadar makbul-sahih bir isnadla gelmiş olsa da Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer sahabilerin ona ihtilafı onun okuyuşunun reddedilmesini gerektirir." değerlendirmesini yapmıştır. Bk. a.y.

⁷⁵ İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, VIII, 707.

⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, VII, 407.

⁷⁷ Buhari, Hac, 98.

⁷⁸ Bk. Hanefilerin konuya dair görüşleri ve delilleri için Bk. Tahâvî, Şerhu Meâni'l-Âsâr, I, 229-234.

diğer vakitlerde olduğu gibi sabah namazının da ğales/karanlıkta kılınması gerektiğini belirtmişlerdir.⁷⁹

Hanefilerin bu hususta zikrettikleri delillerden biri de naklettiğimiz İbn Mesud rivayetidir. Rivayette İbn Mesud'un unutmamasından bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Zira o, söz konusu iki namazın normal vakti haricinde kılındığını haber vermekte ve bunları bizzat Rasulullah'tan (s.a) öğrendiğini ifade etmektedir. Ayrıca sabah namazının geç kılındığını haber veren rivayetlerde İbn Mesud yalnız değildir. Câbir b. Abdullah, Rafî' b. Hadîc, Ebu Berze ve Ebu Tarîf'ten nakledilen ve bu konuda onu destekleyen rivayetler bulunmaktadır. İbn Mesud'un, tek kalmayıp başka sahabilerin kendisine iştirak ettiği bir konuda onun unutarak, Rasulullah'nın (s.a) uygulamasını hatalı nakletmiş olması isabetli bir tespit olmasa gerektir.

VII. Namazda Ellerin Kaldırılması

Abdurrahman b. Esved'in Alkame'den naklettiğine göre Abdullah b. Mesud şöyle demiştir: "Size Rasulullah'nın (s.a) (kıldığı gibi) namaz kıldırayım mı? Sonra o namazı kıldırması ve namazda, ilk tekbir haricinde ellerini hiç kaldırmamıştır."⁸⁰

Tirmizi rivayetin "hasen" olduğunu söylemiş, Rasulullah'tan (s.a) çok sayıda sahabe ve tabiûndan aynı durumu bildiren rivayetler nakledildiğini, Süfyan-ı Sevrî ve Kûfelilerin bu görüşü benimsediklerini söylemiştir.⁸¹ Ebu Davud rivayetin uzun bir hadisin özeti olduğu ve bu lafızla sahih olmadığı görüşündedir.⁸²

Namazda iftitah tekbirinde ellerin kaldırılması gerektiği hususunda ittifak vardır. Ruku ve secdedeki tekbirler konusu ise ihtilaf edilen meselelerdendir. Ellerin kaldırılmadığını haber veren haberler, İbn Mesud rivayetleriyle sınırlı değildir. Hz. Ömer, Berâ b. Azib, İbrahim en-Neha'den bu konuda rivayetler gelmiştir.⁸³ Ellerin kaldırılması gerektiğini haber veren rivayetlerin sayısı bunların yanında oldukça fazla ve sıhhat olarak da tercihe şayandır.⁸⁴ Burada dikkat çeken husus İbn Mesud bu konuda yalnız olmamasına rağmen onun bu meseleyi unuttuğuna vurgu yapılmış olmasıdır. İbn Mesud'un unuttukları meselesinin en çok dillendirildiği konu "raf'u'l-yedeyn"dir. Ebu Bekir b. İshak'ın İbn Mesud ve dolayısıyla onun rivayetlerine yönelik bu tespiti de ellerin kaldırılması hususunda zikredilmiştir. Bu konuda çok sayıda sahabiden gelen nakle rağmen Hanefilerin İbn Mesud hadisiyle amel etmeleri tenkit edilmiş ve onca sahabinin karşısında sadece

⁷⁹ Şafî, el-Ümm, VII, 174.

⁸⁰ Tirmizi, Salat, 78; Nesai, Tatbik, 20; Ahmed b. Hanbel, VI, 203; İbn Ebi Şeybe, Musannef, I, 213; Darekutni, Sünen, II, 44; Beyhakî, es-Sünenü'l-Kübrâ, II, 112.

⁸¹ Tirmizi, Salat, 78.

⁸² Bk. Ebu Davud, Salat, 121. Rivayetin sıhhatine ilişkin değerlendirmeler için Bk. İbn Abdilber, Temhîd, IX, 219-220; Mogoltay b. Kılıç, Alaaddin b. Abdillâh el-Hanefî, Şerhu Süneni İbn Mâce el-İ'lâm bi Sünnetihi aleyhissalâtü ve's-Selâm, I-V, Mektebetü Nizar, yy. Suud 1999, I, 1467.

⁸³ Hanefî mezhebinin bu konudaki delilleri için Bk. Tahâvî, Şerh, 290-291.

⁸⁴ Namazda ellerin kaldırılmasına dair Buhari müstakil bir risale telif etmiş, ellerin kaldırıldığını haber veren rivayetlerin geniş tahlilini yapmıştır. Bk. Buhari, Raf'u'l-Yedeyn fi's-Salât, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1996.

İbn Mesud rivayetiyle amel edilemeyeceğini, onun da birçok meselede unutmak suretiyle hataya düştüğü ifade edilmiştir.⁸⁵

Fakat Hanefî alimler bu genellemeci yaklaşıma tepki göstermişlerdir. *Nasbu'r-Râye* talikinde Avvâme bu iddiaya tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir: "Bu son derece garip bir iddiadır. Çünkü İslam'a ilk girenlerin altıncısı, Rasulullah'tan (s.a) neredeyse Ehl-i beyti gibi hiç ayrılmayan, arkasında sürekli namaz kılan, O'nun rukuya giderken ve doğrulurken ellerini kaldırdığını her gün gören, 20 yıldan fazla arkasında en ön safta duran, O'nun (s.a) gibi amel etmeye çalışan, sonrasında Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer,'in ellerini kaldırdığını gören İbn Mesud'un unutmış olması nasıl bir iddiadır!"⁸⁶

Abdullah b. Mesud'un ellerin kaldırıldığını unuttuğu değil bilakis bu konuda Rasulullah'tan (s.a) öğrendiği şekliyle amel ettiği görülmektedir.

Sonuç

Abdullah b. Mesud'un bazı meseleleri unuttuğu şeklindeki iddianın konu edildiği çalışmada ilgili meselelerden birkaçı ele alınmıştır. Kaynaklar incelendiğinde söz konusu iddianın çok fazla tekrarlanmadığı yahut üzerinde fazla durulmadığı görülmüştür. Şafîî alimlerden bazıları Hanefîleri tenkit ederken bu tespitlere atıfta bulunmuşlardır. Kimi Hanefî alimler de söz konusu tespitlere cevap vermeye çalışmışlardır. İbn Mesud'un "unutarak" farklı görüş bildirdiği iddia edilen meselelerden; "Muavvizeteyn" konusunda genel kanaat, onun bu sureleri Kur'an'dan saymadığı değil kendi mushafına alma ihtiyacı hissetmediği şeklindedir. Bu meselede İbn Mesud'un unuttuğunu varsaymak zor gözükmektedir. "Tatbik" konusunun neshedildiğine ilişkin alimlerin ortak kanaatinden söz etmek mümkündür. İbn Mesud'a bu konunun ulaşmamış olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte bazı Hanefî alimlerin gündeme getirdiği "ruhsat" meselesi de İbn Mesud'un unuttuğu veya neshten haberi olmadığı için uygulamaya devam ettiği şeklindeki kanaatlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini akla getirmektedir. "İmamın arkasında duran iki kişi" konusunda ondan nakledilen haberle, mezheplerin amel etmedikleri görülmektedir. İmamın arkasına duranlardan birinin çocuk olması durumunda böyle bir uygulama benimsendiği şeklindeki değerlendirmenin üzerinde durulması gerekmektedir. Leyl suresi üçüncü ayetin kıraati konusunda İbn Mesud'un unutmaya iddiasına alimlerin fazla itibar etmediği bilakis İbn Mesud gibi Rasulullah'tan (s.a) ayrılmayan bir sahabe için bunu mümkün görmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim ayeti, onun gibi okuyan başka sahabilerin de olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu durumun, Mushafın son şeklini almasından önceki kıraat farklılıklarından kaynaklandığı düşünülmektedir.

⁸⁵ Bk. Nevevi, *Mecmû'*, III, 404; Makdisî, Ebû Abdullah Ziyaeddin Muhammed b. Abdilvahid b. Ahmed, *es-Sünen ve'l-Ahkâm anî'l-Mustafa aleyhi ve Efdalü's-Salât ve's-Selâm*, yy. ty, II, 32; İbn Abdilhâdi, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Tenkîhu't-Tahkîk fi Ehâdisi't-Ta'lik*, thk. Sami b. Muhammed, Abdülaziz b. Nasır, *Advâu's-Selef*, Ryad ty, II, 141; Luknovî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *Ta'likü'l-Mümecced ala Muvattai'l-İmam Muhammed*, thk. Takiyyüddîn en-Nedvî, *Dâru'l-Kalem*, Dımeşk 1991, I, 394; Mübarekpûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed Abdurrahman, *Mir'âtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mefâtih*, İdâratu'l-Buhûsi'l-İlmiyye ty, III, 82.

⁸⁶ Zeylaî, *Nasbu'r Râye*, I, 397. (Muhakkik notu.)

“Sabah namazının vakti” meselesindeki İbn Mesud rivayeti, Hanefilerin konuya ilişkin öne sürdükleri deliller arasındadır. Başka sahabilere ait olup İbn Mesud’un bu görüşünü destekleyen haberler de mevcuttur. Dolayısıyla bu konunun, “İbn Mesud’un unuttuğu” iddiasıyla zikredilmesi isabetli olmasa gerektir.

Abdullah b. Mesud’un unutmaması meselesi en çok namazda elleri kaldırma konusunda dile getirilmiştir. Hanefilerin bu konuda ellerin kaldırılmaması gerektiği şeklindeki kanaatleri onlara muhalefet eden âlimler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Çünkü Rasulullah’ın (s.a) ellerini kaldırdığı çok sayıda sahabiden nakledilmiştir. Bunun yanında ellerin kaldırılmadığını haber veren başka rivayetler de mevcuttur. Bu itibarla İbn Mesud’un, namazda ellerini kaldırmayı unuttuğu, bilakis Rasulullah’tan (s.a) gördüğü şekliyle ameli tercih ettiği söylenebilir.

Abdullah b. Mesud’dan; “Muavvizeteyn”, “tatbik”, “imamın arkasında durma” ve “Leyl suresinin üçüncü ayeti” meselelerine dair nakledilen haberlerle amel edilmemiştir. Sabah namazının vakti ve elleri kaldırma konusu ise Hanefilerin diğer mezheplere muhalefet ettikleri konulardandır. Hanefileri, özellikle “raf’u’l-yedeyn” konusunda tenkit etmek isteyen bazı alimlerin, İbn Mesud rivayetlerinin delil olamayacağını ispat etmek maksadıyla ilk dört meseleyi de bu bağlamda ele almaya çalıştıkları ve neticede onun unutmama ihtimalini ileri sürmek suretiyle baştan onların delillerinin geçersiz olabileceğini ima ettikleri görülmektedir.

Sonuç olarak sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olan bu iddiaların isabetli olmadığı ve bahse konu her bir meselenin söz konusu unutmama iddiası çerçevesinde değil birbirinden bağımsız olarak ele alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebu Bekir b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahmân el-A’zamî, el-Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1403.
- Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani, *el-Müsned*, , thk. Şuayb Arnâvud, Müessesetü’r-Risâle, I. bs, 2001.
- Aliyyü’l-Kârî, Ebu’l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed, *Mirkâtü’l-Mefâtîh Şerhu Mişkâti’l-Mesâbîh*, Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 2002.
- Aynî, Bedreddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed, *Nuhabü’l-Efkâr Fi Tenkîhi Mebâni’l-Ahbâr Fi Şerhi Meâni’l-Âsâr*, thk. Seyyid Erşed el-Medenî, Dâru’l-Yüsr, Medine 2011.
- , *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Ebu’l-Münzir Hâlit b. İbrahim, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1999.
- Bakillânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basri, *İ’cazü’l-Kur’ân*, Dâru’l-Meârif, Mısır 1997.
- , *el-İntisâr li’l-Kur’ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, Dâru’l-Feth, Amman, ty.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *Ma’rifetü’s-Sünen ve’l-Âsâr*, I-VII, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010.
- , *es-Sünenü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.
- Bezzâr, Ebu Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basri, *el-Bahrü’z-Zehhar Müsnedü’l-Bezzar*, thk. Mahfûzrahman Zeynullah, Müessesetü Ulûmi’l-Kur’ân, Beyrut, Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, Medine 1988-2009.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu’fî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, Dâru’l-Erkam, Beyrut ty.
- , *es-Sünenü’l-Yedeyn fi’s-Salât*, thk. İbn Hazm, Beyrut 1996.
- Cerrahoğlu, “Abdullah b. Mesûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, I, 114-117.
- Dârekutnî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed, *Sünenü’d-Dârekutnî*, I-V, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2004.
- Ebû Bekr İbnü’l-Arabî, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meafiri, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut ty.

- Ebu Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsenna el-Mevsilî (307/919), *Müsnedu Ebî Ya'la el-Mevsilî*, I-XIII, thk. Hüseyin Selim Esed, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, Dımaşk 1984.
- Esrem, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî el-Esrem et-Tâî, *Nâsihu'l-Hadis ve Mensûhuh*, thk. Abdullah Hamd el-Mansûr, yy. 1999.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el-Mustasfâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Hâkim en-Nisabûrî, Ebu Abdillâh İbnü'l-Beyyi Muhammed, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hâzimî, Ebu Bekr Zeynüddin Muhammed b. Musa b. Hazim, *el-İ'tibar fî Beyânî'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Âsâr*, Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizamiyye, Haydarabad 1319.
- Humeydî, Ebu Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa, *el-Müsned*, thk. Hasan Selim Esed, Dâru's-Sekâ, Dımeşk 1996.
- İrâkî, Ebu'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin, *Tarhu't-Tesrib fî Şerhi't-Takrib*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ty.
- İbn Abdilhâdî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Tenkîhu't-Tahkîk fî Ehâdisi't-Ta'lik*, thk. Samî b. Muhammed, Abdülaziz b. Nasır, Advâu's-Selef, Riyad ty.
- İbn Abdilberr, Ebu Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed Kurtubî Nemerî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta mine'l-Medni ve'l-Esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-Alevî, Muhammed Abdülkebir el-Bekrî, Vizâratu Umûmî'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, Mağrib 1387.
- , *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dâru'l-Cil, Beyrut 1992.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkı, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1412/1992.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, I-VII, thk. Kemal Yusuf el-Hâtî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409.
- İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Âdil Ahmed Mevcûd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1415.
- , *el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevidi'l-Mesânidi's-Semâniye*, by. ty.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, *el-Muhallâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- İbn Hibbân, Ebu Hâtîm Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şuab Arnaut, Müessesetür'r-Risâle, Beyrut 1988.
- İbn Huzeyme, Ebu Bekr Muhammed b. İshak b. Huzeyme es-Sülemi, *Sahihu İbn Huzeyme*, I-IV, thk. Muhammed Mustafâ el-'A'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahih-i Buhârî*, Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, Medine 1417/1996.
- İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ziyad Muhammed Mansur, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1408.
- İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd, *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsne*, thk. Abdullah Ömer el-Bâverdi, Müessesetü'l-Kitâbî's-Sekâfiyye, Beyrut 1988.
- İbnü't-Türkmânî, Alaaddin b. Osman el-Mardîni, *el-Cevheru'n-Nakî alâ Süneni'l-Beyhakî*, Dâru'l-Fikr, yy. ty.
- Kadı İyaz, Ebu'l-Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el-Yahsubi, *İkmalü'l-Mu'lim bi Fevâidi Müslim*, thk. Yahyâ İsmail, Dâru'l-Vefa, Mısır 1998.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şah b. Muazzam, *el-Arfü's-Şezî Şerhu Süneni't-Tirmizî*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut ty.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirac, Ali Cum'a, Dâru's-Selam, Kahire 2006.
- Luknovî, Ebu'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, *Ta'likü'l-Mümecced ala Muvattai'l-İmam Muhammed*, thk. Takiyyüddin en-Nedvî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1991.
- Mâzerî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ali b. Ömer et-Temîmî, *el-Mu'lim bi-Fevâidi Müslim*, thk. Muhammed eş-Şazeli, el-Müessesetü'l-Vataniyye, Tunus 1988-1991.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Ziyaeddin Muhammed b. Abdilvahid b. Ahmed, *es-Sünen ve'l-Ahkâm ani'l-Mustafa aleyhi ve Efdalü's-Salât ve's-Selâm*, yy. ty.
- Menbecî, Ebu Muhammed Ali b. Zekeriyyâ, *el-Lübâb fî'l-Cem' Beyne's-Sünne ve'l-Kitâb*, thk. Muhammed Fazl Abdülaziz Murad, Dâru'l-Kalem, Dımaşk 1994.
- Mogoltay b. Kılıç, Alaaddin b. Abdillâh el-Hanefî, *Şerhu Süneni İbn Mâce el-İlâm bi Sünetihî aleyhissalâtü ve's-Selâm*, I-V, Mektebetü Nizar, yy. Suud 1999.
- Mübarekpûrî, Ebu'l-Alâ Muhammed Abdurrahman, *Tuhfetü'l-Ahvezî bi Şerhi Câmi't-Tirmizî*, I-X, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty.
- , *Mir'âtü'l-Mefâth Şerhu Mişkâti'l-Mefâth*, İdâratu'l-Buhûsi'l-İlmiyye ty.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, *Sahih*, Dâru't-Taybe, Riyad 2006

- Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref b. Mûrî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ty.
- Pezdevî, Ebu'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin, *Usûlü'l-Pezdevî/Kenzü'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*, Matbaatü Câvit, Karaçi ty.
- Serahsî, Ebu Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Usûl*, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.
- , *el-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1993.
- Suyutî, Ebu'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, yy, Kahire 1974.
- Şâfî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbas, *el-Ümm*, I-VIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1990.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyub el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, Mektebetü İbn Teymiye, Kahire ty.
- Tahavî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selame el-Ezdî, *Şerhu Müşkili'l-Âsar*, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.
- , *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen*, Mektebetü's-Selefiyye, Kahire 1964.
- Yaman, Ahmet, "Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü: Bir Genel Kabulün Buhârî ve Müslim Rivâyetleri Çerçevesinde Gözden Geçirilmesi", *Marife: Bilimsel Birikim*, Konya 2004, cilt: IV, sayı: 2, s. 7-26.
- Zeylaî, Ebu Muhammed Cemâlüddîn Abdullah, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, I-IV, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut 1997.